

Schwimmer Jenő

Életrajz

Schwimmer Jenő Munkácson él feleségével egy lakótelepi ház kis lakásában. Felesége egyidős vele, mindketten munkácsi születésűek, talán ők az egyetlen zsidó pár, akik a háború előtt is itt éltek, és ma is itt élnek még. Schwimmer Jenő alacsony, középtermetű ember. Láthatóan felkavarja őt és az interjún jelen levő feleségét a régmúlt események fölidézése. Kérdéseimre szűkszavúan, tömören válaszol. Számos unokával és dédunokával büszkélkedhet. Naponta felkeresi a zsinagógát. Mikor eljöttem tőlük, ő és a felesége kikísértek az előszobába, megfogták egymás kezét, álltak, és néztek rám. Így maradtak meg az emlékezetemben.

A nagyszüleim közül nem emlékszem másra, csak az apai nagymamára, Livse néniére. Az ő apja hentes volt. Livse néni Munkácson lakott bérakásban [Bereg vm.-ben fekvő város, melynek 1850-ben 6000, 1910-ben már 17 300 lakosa volt.

A várost a Galícia felé irányuló kereskedelem – fa, marha, gabona, bor, sör, ásványvizek, gyümölcs – lendítette fel. 1910-ben a város lakosainak 44%-a tartozott az izraelita hitfelekezethez, ez volt a legnépesebb vallási felekezet Munkácson. A város a trianoni békeszerződés értelmében 1919-ben Csehszlovákiához került, majd 1938-ban, az első bécsi döntés után átmenetileg ismét Magyarországhoz. Lakosainak száma ekkor már 30 000 fő körül mozgott. 1945-ben a Szovjetunióhoz csatolták (Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság), 1991 óta pedig Ukrajnához tartozik. – A szerk.]. A nagymamán kóser konyhát vitt [lásd: étkezési törvények; kóser háztartás], vallásos volt. Régiesen öltözött, hosszú ruhában, mint az öreg asszonyok régen, és kendőt viselt. Parókát is hordott, azt akkor hordta, ha elmentek valahova vagy templomba. Talán 7 vagy 8 éves voltam, mikor meghalt, 1928-ban vagy 1929-ben.

Nagyapa szabó volt. A családban mindenki szabó volt – nagyapám szabó volt, apám is szabó volt, és is szabó voltam. De nagyapámra nem emlékszem, a nevét sem tudom. Azt sem tudom, hogy honnét származtak ide. Mikor gyerekek voltunk, ilyesmiket nem mondtak nekünk, a régieket nem említették. Apám, Schwimmer Ábrahám 1895-ben született Munkácson. Négy testvére volt, három Munkácson élt, a nevükre nem emlékszem, öregek voltak, sokkal idősebbek, mint apám. Schwimmer Marci nevű testvére, zsidó néven Morthe, itt született, Munkácson, aztán az első világháború után megnősült, és elment Pestre. Ő is idősebb volt, mint apám, de nem tudom, mikor született. Ő is szabó volt. 1958-ban halt meg Pesten. Két gyermeke született, Ilonka és Ernő.

Anyám szüleire nem nagyon emlékszem, mindketten körülbelül 1927-ben haltak meg. Az öregek nem számítottak munkácsinak. Valahonnét Lengyelből jöttek ide talán? De itt éltek, mikor gyerek voltam. Nem tudom, hogy mi volt a nagyapám foglalkozása. Nem meséltek nekünk ilyesmiről, mi

gyerekek voltunk. Anyám, lánykori nevén Rosenberg Dóra, 1894-ben született, és egész életében csak Munkácson élt. Biztos volt valami iskolai végzettsége, de én arról nem tudok. Háztartásbeli volt. Anyám testvéreire nem emlékszem, azt tudom, hogy több volt.

A szüleim Munkácson házasodtak össze 1919-ben, de azt nem tudom, hogyan ismerkedtek össze. Polgári és zsidó esküvőjük is volt [lásd: házasság, esküvői szertartás], akkoriban az nem volt, hogy a zsidóságban ne legyen zsidó esküvő.

A bátyám, Schwimmer József 1920-ban született, ő már nem él. Én, Schwimmer Jenő, 1921-ben születtem. Három öcsém van: Ludvig 1923-ban, Fülöp 1925-ben és Nándor 1927-ben született. Mindannyian Munkácson születtünk.

Munkács jó hely volt a gyermekkoromban. Körülbelül 13-14 vagy 15 ezer zsidó volt. Volt összesen 28 ezer lakos, annak több mint a fele zsidó volt. Volt mindenféle zsidó, volt túl vallásos is, nem vallásos is [A források szerint 1741-ben már 80 zsidó család élt Munkácson, ebben az évben épült az első zsinagóga. A zsidók letelepedését az ottani uradalom feje, Schönborn-Buchheim gróf segítette, 1774-ben engedélyezte, hogy a zsidók házat építsenek. A hitközség tekintélyének növekedését jelzi, hogy 1794-ben a hitközség vezető tagjait már bevonták a város ügyeinek intézésébe. 1815-ben már 165 zsidó család élt Munkácson, az 1830-ban végrehajtott összeírás szerint 202, 1842-ben pedig már 301. A hitközség 1895-ben és 1903-ban két új zsinagógát emelt, ezeken kívül még számos imaház volt Munkácson. 1921-ben nyílt meg Spira Lázár főrabbi vezetésével a jesiva (az 1920-as években 180 növendékkel), a Talmud Tóra három iskolaotthonában pedig 17 tanító egyidejűleg 630 fiúgyermek vallásoktatását látta el. (Magyar Zsidó Lexikon) – A szerk.].

A háború előtt vagy harminc templom is volt Munkácson. A központban két zsinagóga volt egymással szemben, az egyik a nagy sil [lásd: sul], ahova mi jártunk, a másik, ahova a vallásosabbak jártak. A nagy sil most ruhásbolt, a másik épületben meg a katonaság van. Itt Munkácson majdnem minden utcában volt egy zsidó templom [Ezek a templomok valójában imaházak voltak. – A szerk.]. De ez a két templom volt a centrum, meg még egy, ahol a munkácsi rabbi lakott.

A legtöbb zsidó kereskedő és iparos volt, asztalos, suszter, mindenféle. Azt lehet mondani, hogy 80 százalék volt iparos, és 20 százalék kereskedő. Voltak fűszerüzletek, ilyen-olyan üzletek.

Azelőtt a kereszténység nem nagyon volt antiszemita, mert ha kellett, a keresztény segített a zsidónak, ha kellett, a zsidó a kereszténynek. Az idevalósiak, a helybéli keresztények zsidókkal éltek mindig. Tiszta zsidó üzletek voltak, bejött a keresztény, tessék, vegyen, és a zsidó beírta a könyvbe, ha behozta, behozta, ha nem, pechje volt.

Munkács tisztább volt, mint most. Az utak kövezve voltak, volt villany, minden volt. Pláne a csehek alatt volt rendezett a város. Inkább lovas kocsi volt akkoriban, autó még kevés.

Volt egy héber gimnázium, akik odajártak, azok nem tartották annyira a zsidóságot, inkább nagy cionisták voltak. Tartották a szombatot, de nem úgy, mint mi vagy a vallásosabbak [lásd: szombat; szombati munkavégzés tilalma]. Náluk megesett, hogy cigarettáztak, kártyáztak szombaton, meg az is, hogy nem kóser húst ettek. Ez ritkaság számba ment, mert akkoriban Munkácson a zsidók 98 százaléka tartotta a szombatot. A vallásosak meg pláne, azok szombaton csak templomba jártak

meg ebédeltek.

Apám az első világháborúban szolgált a hadseregben, nem tudom, hogy hol. Azt tudom, hogy a fronton volt, hazajött egy szemmel és egy golyóval a karjában. Hadirokkant lett, a csehek ideje alatt is kapott nyugdíjat és a magyaroknál is. Mert egy szeme volt! És egy golyó volt a karjában, ami ott is maradt benne. 49 éves volt, amikor elvitték és elégették. Szabó volt, szeretett leülni a géphez varrni. Volt olyan is, hogy házhoz ment varrni. Nem volt túl szigorú, olyan volt, amilyennek egy apának lenni kell. Ha kellett, kiabált, ha kellett, jókedvű volt. Öt fiú volt, csendnek kellett lenni!

A szüleim inkább a kevésbé vallásosak közé tartoztak. Apám mindig csak a nagy silbe ment, a munkásembereknek az volt a fő templomuk. De ez is ortodox volt, nálunk, Kárpátalján csak ortodox templom volt. Otthon magyarul és zsidóul [jiddis] beszéltünk. Kellott tudni zsidóul is, kellott tudni magyarul is, a szülők ragaszkodtak mindkettőhöz. És kósert kellett tartani, nálunk is csak kóser volt. A cseh idő alatt, sőt a magyaroknál is csak kóser volt. Ameddig lehetett kósert tartani, addig tartottak. Apám minden péntek este és szombaton templomba ment velünk, minket, gyerekeket is elcipelt a zsinagógába. Aztán amikor már nagyok voltunk, egyedül is el kellett mennünk. Anyám csak akkor ment, ha ünnep volt, főleg ha hosszúnap [lásd: Jom Kipur]. Mindent ünnepet, ami a zsidó vallásban volt, megtartottak. De nem voltak túl vallásosak. Rendes magyar zsidók voltak. Rendesen öltözködtek, nem olyan srámlisan [lásd: strájmli]. Apám rendes kalapot, rendes kabátot viselt [Azaz nem voltak haszidok, nem a jellegzetes haszid öltözetet viselték. – A szerk.]. Anyám is hordott parókát, mert akkor olyan nem volt, hogy zsidó ne hordjon parókát. Otthon nem, csak ha a városba mentek vagy a templomba, vagy valahova sétálni. Muszáj volt tartani a szombatokat. Nem lehetett cigarettázni, rágyújtani. Szombat reggel menni kellett a templomba, aztán hazajönni és ebédelni. Szombaton semmit sem lehetett csinálni. Habár nem voltunk túl vallásosak, de azért otthon mindent betartottunk, mint a többi zsidó. Voltak zsidó klubok, apám szombaton oda járt. Mindig jöttek hozzánk látogatóba apám testvérei. Többnyire szombaton jöttek össze, mert akkor nem dolgoztak. Mi, gyerekek kimentünk a korzóra, elmentünk a cukrászdába vagy a moziba. Én nem voltam vallásos, nem tudok miről beszámolni, a vallásosaknál másként volt.

Nem nagyon emlékszem a zsidó ünnepekre. Mind egyforma volt. Illetve nem volt egyforma, mikor milyen volt. Például volt a hosszúnap, akkor nem lehetett semmit se enni, és aki elmúlt 13 éves, annak ezt be kellett tartania. 13 éves koromban volt bár micvám a templomban. Otthon tudtuk, hogy ha ünnep van, akkor jó ennivaló van, ennyi volt az egész. Volt minden: hal, kalács, tejeskalács, valamit sütöttek. Szombaton is volt kalács, húsleves, minden. Legjobb a szombat volt. Anyám vagy apám vett egy tyúkot a piacon, elvitte a vágóhídra, és a sakter pénzért levágta. Ha meg nem, akkor elmentek a zsidó mészárszékbe, ott vettek húst, és kész.

A Pészah, az rendes Pészah volt, azt muszáj volt mindenkinek tartani. Volt pászka, külön tojással. Akkor nem ment az ember kenyérházba, csak pászka, tojás és hús volt nyolc napig. Isten őrizzen egy darabka kenyértől azon a nyolc napon! Ha Purim volt, akkor csak tészta volt. Purimkor a gyerekek mentek házakhoz, ahogy most is mennek az emberek, de én nem mentem. Voltak, akik mentek, én nem mentem sehova.

Itt, Munkácson cseh nyelvű állami iskolába jártam, és mellette héderbe is. Délelőtt jártam az iskolába, délután a héderbe. Akkor muszáj volt minden gyereknek héderbe járni. Reggel az iskolába, délután a héderbe, vagy fordítva. Itt is kellett tanulni, és ott is. Ezt a nyelvet is kellett

tudni, és azt is. A héderben imádkozni tanultunk. Mind nap kellett imádkozni. Az iskolában írni, olvasni, számolni tanultunk. Az ipariskolában a szabóságot tanultuk, de nem csak a szabóságot, hanem mindenféle ipari dolgot [lásd: két világháború közti csehszlovák oktatási rendszer]. A testvéreim, ugyanúgy, mint én, négy elemi és három ipari végeztek, kivéve Ludvigot, ő polgári iskolát végzett. Ludvig ugyanis nem akart szabó lenni. Különórára csak a gazdagabb gyerekek jártak, mi nem. A csehek alatt volt egy kedves tanárom, aki néha kivitt minket az erdőbe kirándulni, nézegetni, mutatni ezt-azt. Iskolás koromban nem nagyon volt időm barátkozni. Amikor már nagyobbak voltunk, amikor az ipariskolába jártunk, akkor már otthon dolgozni kellett, 13 éves korunktól már segítenünk kellett a varrásban.

A szabóműhely otthon volt. Abban a szobában, ahol laktunk, négy gép állt. A nagyapámról is maradtak ránc gépek, mert ő is szabó volt. Volt egy üzletünk a piacon, ott árultuk a ruhát, amit varrtunk. A piac ott volt, ahol ma az a nagy csarnok van. Volt ott egy nagy ház, az egyik soron is tíz boltocska, a másik oldalban is tíz boltocska. Két vagy három soron csak ruhásboltok voltak, egy másikon edények, élelem, azután suszterműhely, bádogosműhely. Ott volt apám boltja. Ott is volt egy varrógép arra az esetre, ha valamit javítani kellett, de főleg otthon varrtunk.

Mindenkinek muszáj volt besegíteni. A háború előtt apámnak segítettem a műhelyben. A testvéreim is ezt csinálták, családi vállalkozás volt. Sok gyereket kellett etetni, lakbért kellett fizetni, és apámnak volt egy szegény testvére, azt is kellett segíteni. Minden családban úgy volt, hogy a suszter gyerekei is suszterek lettek, az asztalosé asztalosok, a lakatosé lakatosok. A vallásos zsidók nem csináltak semmit, legtöbbjüknek boltja volt. Üzlethelyiségük is volt, fűszerüzlet, vasüzlet, ruhaüzlet, mindenféle.

Nem voltunk gazdagok, de megvolt mindenünk, ami kellett. Nem szorultunk támogatásra. Mindenki dolgozott, kerestünk. Anyám háztartásbeli volt. Külső segítség nem volt a háznál, mindent anyám csinált.

A Beregszászi utcában laktunk egy szoba-konyhás bérelt lakásban. Kert nem tartozott hozzá. Abban az udvarban csak zsidók laktak, hét család. Soha nem veszekedtünk, inkább, ha kellett, segített egyik a másiknak. Abban az egyetlen nagy szobában lakott az anyám, apám és mi. Mindenkinek külön ágya volt. A műhely, a varrógépek is ott voltak. Fürdőszobánk nem volt, az csak a gazdagoknak volt, az uraknak, akik zsarnokok voltak. Zsidó könyvek voltak otthon, olyanok, amivel templomba kellett menni [azaz imakönyvek]. Nem úgy, mint ma, nézze meg, mennyi könyv van nálunk! Mind magyar és zsidó könyvek.

Nyaralni nem jártunk, nem volt miből. A szüleim elmentek néha ide, Polonára megfürdeni. Mi, gyerekek meg a Latorcán fürödtünk. Már nem is tudom, hogyan tanultam meg úszni. Egyedül tanulódik az ember, meg a gyerekek is tanították egymást. Mindig egy csomó gyerek volt a Latorcán. Akkoriban nagyobb volt a Latorca, mint most, és a túlsáron tehenek legeltek. Volt Munkácson zsidó fürdő, mikve, majdnem minden héten mentünk fürdőbe. Apa minden héten ment egyszer, csütörtökön. Ritkán vitte a fiait, később már egyedül mentünk magunk, minden héten jártunk oda. A mikvében először a gödörbe kellett menni, ahol mindenki fürdik, aztán a kádba.

A szüleim nem voltak tagjai semmilyen pártnak. Apám minket sem engedett járni semmilyen pártba. Mikor vége volt az iskolának, hazamentünk, és kész! Mikor már nagyobbak voltunk, előfordult, hogy később jöttünk haza, este elmentünk a városba, nem féltünk. A magyaroknál már

nem mentünk, 1938-tól már veszélyes volt éjjel elmenni.

Még jóformán gyerekek voltunk, amikor bejöttek a magyarok [lásd: Kárpátalja; Kárpátalja elfoglalása]. Akkor találkoztam először antiszemitizmussal, 1938-ban [Munkács, Ungvár és Huszt, valamint a környékükbeli települések már 1938 késő őszén, az első bécsi döntéssel visszakerültek átmenetileg Magyarországhoz. – A szerk.]. Emlékszem, mikor jöttek a magyarok, és a Beregszászi utcán vonultak befelé, a nép kiment az utcára nézni őket. Mi is ott álltunk a kapuban, apám és anyám zsidóul beszélgettek. Odajött egy magyar katona: „Sok van még belőletek, zsidó?”, és megpofozta apámat. Így mutatkoztak be a magyar katonák. Igen, azt kérdezte: „Még sok zsidó van itten?” Apám hadirokkant volt, a tizennégyes háborúban elvesztette az egyik szemét, és azt kérdezte, csináltam én maguknak valamit? „Jöttünk megölni titeket.” Apám sírva jött be: Ezeket a magyarokat vártuk? Már akkor láttam, hogy mi lesz. Nem mondom, hogy mindegyik katona ilyen volt, de volt ilyen is. Én is ott álltam a kapuban, és néztem, ahogy a csehek mennek el, a magyarok meg jönnek be.

Miután bejöttek a magyarok, az emberek tartották a vallást, ameddig lehetett. Ameddig sahter [sakter], metszőház volt, addig tartották. Sok üzlet nem működhetett tovább. Apám hadirokkant volt, a hadirokkantakat hagyták dolgozni. Volt, akitől elvették az iparát, volt, akit hagytak. 1938-ban bejöttek, aztán 1940-től egészen 1944-ig üldözték a zsidókat.

A mi utcánkban [Beregszászi utca] volt a Kohner kastély. Előfordult, hogy rámutattak valakire, hogy te kommunista vagy, az meg azt sem tudta, mi az, hogy kommunista, elvitték a kastélyba, összeverték, azt se tudta, miért verték meg. Felvitték a várba [A viharos történetű munkácsi várat a szatmári béke után III. Károly a Schönborn családnak adományozta; 1879-ig állami fegyintézet volt, majd kiürítése óta üresen állt. – A szerk.], és bedobták a kútba. Ezt már 1940-től csinálták. Dolgoztunk a varrógépnél, és láttuk az ablakból, hogy viszik az embereket a Beregszászi utcán. Szegény anyám mondta, tudja isten, ki fog visszajönni. Aztán rá egy hétre láttunk egyet-egyet összetörve, és azt mondták, hogy ez is a várban volt, meg az is. Sok olyan volt, aki soha az életben nem jött vissza. Ezt a magyar csendőrség csinálta.

1942 elején engem és még egy zsidót bevitték a Városháza udvarába, fogalmam sincs, mit akartak. Fönt állt valaki puskával, és le akart bennünket lőni. Aztán parancs jött, hogy ne lőjön, és kiengedtek.

1942 októberében behívtak munkaszolgálatosnak. Először Mohácsra vittek, ott dolgoztunk, volt, hogy Magyarországon, volt, hogy Jugoszláviában. Voltunk Újvidéken, voltunk Debrecenben, ott egy repteret csináltunk. Árkokat kellett ásni meg hatméteres gödröket, aknákat lerakni, meg mit tudom én, mit. Két évig voltam munkaszolgálatos. Nemcsak munkácsiak voltunk ott, hanem a környékbeli falvakból is. Állandóan csak a munka, enni annyit adtak, hogy épp nem haltunk éhen. Amikor jöttek a németek, akkor még kevesebbet adtak. Időnként hazaengedtek. Utoljára 1943 októberében voltam Munkácson, két hét szabadságot kaptam.

Mikor a németek bejöttek, összeszedték a zsidókat. Mi éppen a hegyekben voltunk, Ublján, Nagyberezna [Ung vm.] mellett. Egészen 1944-ig voltunk ott, amíg a zsidókat el nem vitték. Utána Uzsoknál átvittek minket a határon Lengyelországba. Emlékszem, egy tizedes keresztet vetett, és azt mondta, na, zsidók, többet már nem jöttök haza. Hat hónapig voltunk ott, az erdőben kellett bunkereket csinálni. Aztán akartak továbbvinni minket, de már jöttek az oroszok, vissza kellett

vonulni. Akkor a németek már nem tudtak mit csinálni velünk, mert szaladtak elfele, Uzsokon átadtak minket a magyar csendőröknek. Azok meg hajtottak minket erre visszafelé. Holubinán [Bereg vm.] az egész falut kiűritették, és elhajtották Szolyvára, hogy a katonaságnak meg nekünk legyen hol aludni. 1944 októberében Szolyváról vonultunk Ungvár felé, és egészen Rákosig, a Munkács utáni első faluig hajtottak minket. A magyar katonák azt mondták, hogy az oroszok már itt vannak a hátunkban. Szóltam a tizedesnek, hogy lemegyek a patakhoz pisilni. Aztán átmentem a patakon, és elmentem egy ismerős emberhez. A falusiak mind elbújtak a templomban meg a pincékben, én maradtam egyedül a házban. Másnap előjöttem, láttam, hogy már bent vannak az oroszok. De annyian, mint a hangyák. Tankok, légelhárítók, mindenfélék, valami borzasztó volt. Úgy féltünk tőlük! Hát hol láttam én előtte ilyet? Akkor reggel Rákoson már összetertették a német és a magyar katonákat egy mezőre. Nekem azt mondta egy orosz tiszt, mert látták a karszalagomat, meg egy keveset tudtam oroszul, hogy te eridj haza, nem oda való vagy. Kérdezték, hogy hová valósi vagyok. Mondtam, hogy Munkácsra. Azt mondták, hogy menjek haza. Ők meg vonultak tovább Ungvárra. Köztük is voltak becsületes emberek. Voltak köztük rendesek, és voltak gyilkosok, akiket kiengedtek a börtönökből, hogy menjenek harcolni. Velem még elég rendesek voltak, mert itt is előfordult, hogy a zsidókat berakták a hadifoglyok közé. Sőt, adtak egy orosz katonát, hogy kísérjen be a városba, hogy a többiek ne bántsanak. Beértünk Munkácsra, ott azt mondta, na, eridj most már egyedül!

1944. október 26-án érkeztem haza. Amikor hazajöttem, csak az üres házat találtam. A munkaszolgálatban kaptam utoljára pár sort a szüleimtől, hogy nem lakunk már ottan, muszáj volt elköltözni máshova. Ezt akkor írták, mikor összeszedték egy utcába az összes zsidót. Onnan vitték őket a téglagyárba, és a téglagyárból elvitték őket Auschwitzba, a gázkamrába. Ott haltak meg 1944-ben. Már Lengyelországban tudtam, hogy mi lett a családommal, hogy gázkamrába vitték az öregeket. Ott már beszéltek. Édesanyám testvéreinek a gyerekeit is mind elvitték Auschwitzba. Elégették.

A három öcsém, Ludvig, Fülöp és Nándor, mint később kiderült, ugyancsak Auschwitzban volt, aztán a felszabadulás után Izraelbe kerültek. Jóska, a bátyám Oroszországban volt munkaszolgálatos, aztán kikerült Szibériába kényszermunkára.

Munkácson öt vagy hat zsidó tudott elbújni 1944-ben. A Singer pék fiát és rokonát, a Sternbach szőnyegkereskedőt a péksegéd bújtatta egy padláson. Aztán sikerült még elrejtőznie egy Kalusch nevűnek, akinek a Kossuth utcában volt bicikliüzlete, és még egy pár asszonynak, akik bejöttek a falvakból. Öt-hat zsidó tudott elbújni a több mint tízezerből. Ez is reszkír volt, mert a csendőrök azt mondták, hogy ha elfognak valakit, aki zsidót bújtat, azonnal agyonlövik. Ezt a magyar csendőrség csinálta, meg a rendőrség. [A magyarországi zsidók bekerítése és összegyűjtése Kárpát-Ukrajnában és az ország északkeleti részein kezdődött 1944. április 16-án, vasárnap, Pészahkor. Munkácson két gettó volt: a környékbeli zsidókat (kb. 14 000 falusi zsidót) a Sajovits téglagyárba zsúfolták, a munkácsi illetőségűek (szintén közel 14 000 fő) gettóját pedig a városban jelölték ki. Először a téglagyárból deportálták a zsidókat, majd a városból is ide szállították bevagonírozás előtt a városi gettó zsidóit. Munkács város zsidóit kilenc transzportban deportálták május 19. és 24. között. „Sok más közösséghez hasonlóan a helyi hatóságok és zsidótlanító egységek itt is összejárkoztak annak érdekében, hogy a mentesített zsidókat is deportálják. Köztük több olyant is, akik az első világháborúban vitézségükért magas katonai kitüntetésben részesültek. Randolph L. Braham: A magyar Holokauszt, Budapest, Gondolat/ Wilmington, Blackburn International Inc., é. N. /1988/. – A

szerk.]

Mikor október végén megjöttem, a zsidó boltok be voltak zárva, a kulcsok a városházán voltak. A gettózásakor mindenkinek le kellett adnia a kulcsokat. Amikor megtudtam, elmentem a kulcsokért, és kinyitottam a szabóműhelyt a piacon. Egy utcabiztos jött velem a városházáról, az ellenőrzött. A piacon megtaláltam egy pár holmit: a varrógépet és a húsvéti edényünket. A szüleim ott rejtették el, mielőtt gettóba vitték őket. Ha később jöttem volna haza, nem találtam volna semmit, de én viszonylag korán jöttem, és még nem volt idő mindent kiüríteni. A városban minden házból összeszedték a zsidók minden vagyonát. Voltak gazdagabb, és voltak szegényebb házak. Ott volt minden, amit az emberek összegyűjtöttek a gyerekeknek, hozomány meg minden. Mire hazajöttünk, semmi se volt, összeszedtek mindent, vitték Magyarországra! Akkor még megvolt a nagy templom a Zsidó utca végén, a másikat, ami szemben van, rögtön elvette az orosz katonaság. Emlékszem, még a dunyhák is ott voltak, mert a magyarok oda vitték be, amit a zsidóktól elvettek. Amikor Munkácson át Rákosra vittek minket a magyar csendőrök, még láttam, hogy kinyitották a templomot, és egymás kezéből kapkodták a dolgokat, mindenki vitt, amit tudott, széjjeltépték a párnákat, és két keresztény asszony ottmaradt, belefulladt a talluba. Ez egy keddi nap volt, és csütörtökön, amikor felszabadultam és hazajöttem, akkor volt még csak a temetésük.

Volt néhány visszatért, aki még talált eldugott holmit. A hazajövetelem után két hónapra keresztények hoztak nekem a boltba zsidó szajrét eladni, olyasmiket, amiket odaadtak a keresztényeknek, hogy vigyázzanak rá, amíg visszajönnek. De nem jöttek vissza. Sokszor megvettem, mert elvenni úgysem tudtam volna tőlük. Még ma is van ezekből az abroszokból meg ágyneműkből. A magyar tiszt urak, akik megszálltak az úri házakban, a jobb zsidóknál, mind elvitték, amit ott találtak, bútorokat, ágyneműt. Mikor Csap felszabadult, a magyar tiszt urak még visszajöttek Munkácsra, hogy elvigyék az összeszedett szajrét.

Épp amikor megjöttem, akkor állítottak fel egy Joint konyhát a Latorca-udvarban, hogy legyen mit enni azoknak, akik jönnek a lágerekből. Romániából hozták a pénzt, aztán itt megvették a falusi emberektől vagy az oroszoktól, ami kellett. Én első nap az oroszoktól kaptam kenyeret. Akkor láttam először azt a fekete buhankát. Aztán majdnem mindenki átment Romániába, ott adtak mindenkinek pénzsegélyt. Ha felmutattam volna, hogy voltam munkatáborban, én is kaptam volna valamennyit, de nem mentem. Én akkor már itt kezdtem pénzt csinálni magamnak, minek mentem volna oda koldulni? És azoknak, akik oda mentek, meg is adták a segélyt, mert látták, hogy az oroszok mit csinálnak. Mikor hazajöttek a munkácsiak, már kezdtek a pékek kenyeret sütni, mindenkinek volt mit enni.

Miután a háború befejeződött, összeállt a városházán egy tanács, meglelt a Zakarpatszkaja Ukraina [Kárpátontúli Terület]. Abban a pillanatban az összes cseh rögtön pucolt. Pedig a csehek együtt harcoltak az oroszokkal. Látták, hogy mi megy itt, hogy nem maradunk Csehország. Akkor már a magyarok is kezdtek elmenni, mert hol itt, hol ott szedtek össze egy magyart. Az egyik magyar rámutatott a másikra, hogy te ezt csináltad, te meg azt, mire fogták őket, és irány Szibéria. Nem nézték, hogy zsidó-e vagy keresztény. A Zsidó utcában volt egy bank, oda terelték be az összeszedett magyar katonákat. De a héber iskola, a zsidó gimnázium is tele volt. Ott találkoztam az egyik szakaszvezetőmmel, onnan vitték őket az állomásra síneket csinálni. Még vittem is neki két kenyeret, és mondtam, hogy mi nem vagyunk olyanok, mint maguk.

A hazajött zsidók közül hetven százalék rögtön elment Magyarországra vagy Romániába, és onnan tovább Németországba. A falvakba hazajöttek is széjjelnéztek, és mentek tovább. Vagy az úton meséltek nekik, hogy mit csinálnak az oroszok, vagy látták maguk is. A háború előtt Munkács, lehet mondani, nagyrészt zsidó város volt [Az 1941-es népszámlálás adatai szerint Munkácson a lakosság 42,7%-a (13 488 fő) volt zsidó.]. A háború után itt maradt olyan ezer család. Oroszvégen is sokan laktak – Oroszvég, Podhering, Palánka, ez mind Munkáchoz tartozott –, meg a Zsidó utcában, a Dankó utcában is, de másfelé is, ki hol talált lakást. Még voltak üres házak. Aztán hogy az oroszok itt maradtak, nem mentek haza, kezdtek ők is lakást kapni. Addig azt hittük, hogy majd kivonulnak, azért is nem ment el mindenki. Talán, ha Kárpátalja Csehszlovákia marad, akkor a zsidók nem is mentek volna sehova. De ha Magyarországgé marad, megmondom őszintén, akkor se maradtak volna itt.

A háború alatt sok keresztény elfoglalta a zsidó lakásokat, berendezéssel együtt, ahogy volt. A magyar hatalom áldását adta rá, tied ez a lakás. Persze nem a gazdagok, azoknak volt hol lakni, de akinek semmije sem volt, kapott egy berendezett lakást. Hát nem örültek, amikor a zsidók kezdtek visszajönni. Mi a Beregszászi utca 19-ben laktunk, ott béreltünk egy lakást. Mikor hazajöttem, többen is laktak benne. Nem örültek, amikor bejöttem az udvarba. Mi ezt az államtól kaptuk, siránkoztak. Mit tudtam csinálni? Voltak zsidók, akik kitették őket: „Ez a miénk, menjen innen, ameddig nem késő. Ha nem megy, oda fog kerülni, ahol én voltam.” Volt, aki megijedt, volt, aki nem. Volt, aki rögtön beállt az oroszoknak spicliskedni. Az első perctől itt voltam, láttam, hogy mi megy végbe.

Amikor hazajöttem a munkaszolgálatról, a volt üzlet üres volt, ott rendezkedtem be, ott aludtam. Később megjött a legidősebb bátyám, Jóska, aki 1940-ben átszökött a határon az oroszokhoz, mert nem akart a magyaroknál bevonulni. De az oroszok lefoglalták, hogy kém, és kapott, nem tudom, hány évet, elvitték lágerbe Komiba [Komi – Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság. – A szerk.]

Aztán hazajött a lágerből a leendő feleségem. Gyöngyi és a húga 1945. januárban jött haza a deportálásból. Munkácson nőttünk fel mind a ketten, de nem ismertük egymást. Az egyik volt munkaszolgálatos társam mutatott be minket egymásnak. Márciusban ismerkedtünk meg, és nemsokára összeházasodtunk. Mikor áprilisban összejöttem vele, még tartott a háború. Később hazajött az egyik öccse, aztán még egy öccse, és azt mondták, várjuk meg a szülőket, hátha hazajönnek.

A feleségem leánykori neve Blobstein Gyöngyi. Munkácson született, ugyanabban az évben, mint én, 1921-ben. Anyanyelve magyar és zsidó [jiddis]. Az apjának kóser mészárszéke volt a Zsidó utcában. A feleségem a Zsidó utcában nőtt fel. Elvégezte a munkácsi Első Kereskedelmi Akadémiát. Amikor bejöttek a magyarok, már nem engedték dolgozni, mert zsidó. Abból élt, hogy boxot [cipőpaszta] főzött. Aztán gettóba került, kényszermunkára vitték egy gyárba. Ő nem volt lágerben.

Amikor összeházasodtunk, kivettünk egy lakást. Nemsokára lezárták a határt, talán augusztusban. Épp Prágában voltam, cigarettát vittem eladni, hogy tudjak egy kis pénzt csinálni. Visszafelé jövet még átengedtek a határon, és azt mondták, bozse [oroszul: Istenem – A szerk.], többet nem mész arra. És lezárták a határt. Aztán az asszony állapotos lett, lett egy gyerek, aztán még egy gyerek, így már nem lehetett kiszökni. Az asszony legkisebb testvére hozzáment egy fiúhoz, és a fiú azt mondta, ő nem marad itt. Elmennek Romániába, onnan Németországba és onnan Amerikába.

A feleségem családjának volt egy saját háza, pereskedtünk az állammal, ameddig visszaadták. Aztán oda mentünk lakni. Ez körülbelül 1945-ben vagy 1946-ban volt.

Három gyermekünk van, mind Munkácson született: Éva 1946-ban, Dóra 1947-ben és Dávid 1958-ban. Dávidot Öcsinek becézzük. Magyar neveket adtam nekik, de zsidó nevük is van. A fiú zsidó neve Dovet. Éva zsidó neve Szure Henye. A Szurét anyai nagymama, a Henyét nagymama nővére után kapta. Dóra zsidó neve Dvajre, az anyám után. A gyerekek tudnak zsidóul [jiddis], és tudnak magyarul. Otthon többnyire magyarul beszéltünk a gyerekekkel, ezért zsidóul keveset értenek. Zsidóul a feleségemmel beszélünk egymás között. Én persze annak idején értettem csehül is, aztán megtanultam oroszul is. A gyerekek jártak óvodába, ott csak oroszul tanultak, itthon muszáj volt nekik magyarul tudni, mert másképpen nem tudtunk velük beszélni. A zsidó nem nagyon ment, az nehéz volt nekik. Valamit értettek, kicsit beszélnek, de nagyon keveset. A gyerekeknek az első perctől megmondtuk, hogy zsidók. Amikor már nagyobbak voltak, 14-15 évesek, elmeséltük nekik, hogy mi történt a családdal. Ott, ahol laktunk, a szomszéd gyerekekkel barátkoztak. Voltak a barátaik között zsidó gyerekek, és voltak keresztény gyerekek. Ők már nem tudják, mi az a héder. Dóra és Dávid tízosztályos általános iskolát végzett, Éva pedig felső kereskedelmi főiskolát Kijevben.

A háború után csak úgy sutyiban, otthon tartottuk a zsidóságot, az ünnepeket. Az állam nem engedte, a rendőrség zavarta. A háború előtti sok templomot megszüntették, a mai napig be vannak zárva. Áruházat meg raktárakat csináltak belőlük. Mikor a háború után hazajöttek az emberek, még elkezdték rendbe tenni a templomot. Kitakarították. Még megvoltak a Tórák, kezdtek járni a templomba. Én a nagytemplomba jártam imádkozni. Rabbi nem volt, azokból a vallásosakból lettek rabbik, akik hazajöttek. Aztán jött a kommunizmus, és az emberek kezdtek elmaradozni a templomból. Már 1949-ben jött egy parancs, hogy a nagytemplomot le kell zárni. Aztán az Oroszvégen kinyitottak egy templomot, a Weisz család csinált templomot az Ungvári úton, ott kezdtek imádkozni. Aztán bezárták az oroszvégi templomot is. Akkor a lakásokban csináltunk minjent [lásd: minjén]. A Beregszászi utcában, a Kossuth utcában, a piac mellett, szóval minden területben, ahol lakott ötven-hatvan zsidó család, néztek valahol egy szobát. Összebeszélt tíz ember: te ki akarod adni? Nem. Te? Igen. Legtöbbször idős emberek adták oda. Adtak nekik egy kis pénzt, és Amerikából is kaptak csomagokat. Abból éltek is, meg ők is akartak imádkozni. Küldtek nekik segítségként kendőket, azt adták el. Akkoriban, amikor húsz kopejka volt egy kenyér, egy kendőért száz rubel is adtak. Olyan török, rózsás kendők voltak, a parasztnak jó pénzért el lehetett adni. Ezekben a lakásokban, ha nem is imádkoztak minden nap, de péntek este, szombaton mindig. Mindegyik helyen volt Tóra is, mert a vallásosak valahogy elhozták a templomokból. Az oroszoknak nem kellett Tóra, a katonák az imakönyvekből kitépték a papírt, és abból sodortak cigarettát.

Szóval, aki akarta tartani, az tarthatta a vallást, csak nem hivatalosan. 1945 után még volt hitközség, de már mindenki kezdett félni. Aztán elvették a templomot, az idősebb emberek már csak házakhoz jártak, itt egy templomocska, ott egy templomocska, de imádkozni hivatalosan nem szabadott. Több helyen, több utcában összejártunk a háború után. Néha zavartak. Ha elfogtak, néha kitettek a munkáról, nem engedtek dolgozni. Voltak ilyen kellemetlenségek.

Volt, aki szombaton nem akart dolgozni [lásd: szombati munkavégzés tilalma]. Azt kirúgták, élj, ahogy tudsz, csinálj, amit akarsz. Menj lopni, és ha majd lopsz, mész a börtönbe. Voltak, akik

péntek este vagy szombaton elmentek imádkozni, ezeknek odaszóltak a munkahelyére, hogy nehéz munkát adjanak nekik, vagy olyan munkát, hogy ne tudjanak megélni belőle. De volt, aki elintézte, hogy cseréljenek: ők nem dolgoztak szombaton, inkább bementek helyette vasárnap dolgozni. Szóval meg lehetett csinálni, attól függött, hogy milyen volt a főnök.

A nagyünnepekkor voltunk vagy ötvenen-hatvanan egy templomban. Oroszvégen is elég sokan voltak, és a Kossuth utcán is meg a piacnál. Munkácson négy helyen imádkoztak. Akkoriban még elég szépen összejöttek, ünnepekkor legalább ötven család volt egy-egy helyen. A hatóságok tudták, hogy mikor van ünnep, és akkor délután benéztek, hogy kik imádkoznak. Ilyenkor azok, akik jobb munkahelyen dolgoztak, már ugrottak is ki az ablakon, mert féltek, hogy holnap kirúgják őket. Az idősebbek nem féltek, maradtak. A beszpeka küldött egy embert [Beszpeka: a különféle szovjet belügyi szervek, NKVD, KGB ukrán népi neve, amelyet a magyarok is átvettek, s ma is használnak. – A szerk.], az felírta, hogy ki van a templomban, és a neveket leadta. Főleg a fiatalokat keresték, mert nem akarták, hogy tudják, mi az a zsidóság.

Munkácson a háború után volt egy rabbi, a Kahán rabbi, ő volt egész Kárpátalja rabbija. Kahán rabbi nem tudták lefogni, itt-ott bujkált, hiába keresték, nem tudták megtalálni. Aztán belépett egy kolhozféldébe, ahol rongyokat szedtek össze [Kolhoz – kollektívnoje hozajszto, 'közös gazdaság' – állami tulajdonú földterületen működő mezőgazdasági termelőszövetkezet volt a Szovjetunióban, 1929–1990/91 között. – A szerk.]. Házakhoz, műhelyekbe, gyárakba járt rongyért. Így lett munkahelye, és békén hagyták. De nem ebből élt, hanem abból, amit a zsidók adtak neki. Lassan kezdtek jönni már a csomagok is, abból is adtak neki.

Munkácson a régi viseletben már nagyon kevesen jártak, a Kalusch sakter, egy-két bácsika, a két Weisz testvér, akiknek valamikor aranyüzletük volt Oroszvégen. Az egyik órás lett, a másik rongyszedő, meg vasakat gyűjtött. Kahán rabbi is szakállal, pajesszal járt, kalapban, az utolsó percig. Mindig így járt az utcán, nem bántották az emberek. A kommunisták eleinte piszkálták, de ő továbbra is hosszú zakóban járt, nem vágta le se a pajeszát, se a szakállát. Nekem ő csinálta a hüpét, még 1945-ben. Később, amikor üldözni kezdték, akkor persze már nem csinált ilyet. Szóval a háború után már nem lehetett tartani a zsidó hagyományokat. Most egy kicsit jobb, aki akarja, tarthatja. Aki átélte a kommunizmust, egy se vallásos. Aki elment Amerikába vagy Izraelbe, az tartja. A háború után a kóserságot sem tudtuk tartani, nem volt sakter, és a mai napig sincs.

A szabóműhelyt 1946-ban vagy már 1945 végén elvették. Elvettek mindent, és egy fillért sem kaptam érte. Kirúgtak és kész. Csináltak belőle egy állami boltot. Itt minden boltot államosítottak 1945 végén. Örültem, hogy a gépeket kivihettem. Volt két varrógépem, azon varrtam, és rögtön el is adtam, ahogy apám csinálta. Jöttek az ismerőseim, hogy varrjak nekik kabátot. Adtak előleget, de ha nem, akkor is megvarrtam. Akkor az emberek még úgy éltek, mint régen, még bízott egyik a másikában. Ha nem vette meg, akkor megvette más. A piacra jártunk eladni. Ebből éltünk.

Aztán dolgoztam egy üzemben, és amikor hazamentem, otthon is csináltam valamit, amit vasárnap eladtam. Nem szóltak érte. Ha a műhelyben csináltam volna, és elkapnak számla nélkül, az más, akkor már az államot loptad meg. De otthon csinálhattál, amit akarsz.

Először a szabóságban dolgoztam, később a kereskedelembe. Az oroszoknál nem nagyon akartam dolgozni a szabóságban, inkább készruhaboltokban dolgoztam. Az asszony nem dolgozott sehol. Hazajöttem, otthon is varrtam. Az egyik fizetés az volt, amiért a boltban dolgoztam, a másik pedig

amit itthon dolgoztam. Így éltünk.

1958-tól Berezhinkán dolgoztam a szénbányában mint szabó, munkaruhát csináltam a bányászoknak. Szépen kerestem. Addig körülbelül száz rubelt kerestem, ott meg tudtam keresni ezer rubelt. Horribilis összeg. Mikor likvidálták a bányát, az embereket a dohánygyárban helyezték el, de az csak négy-öt évig működött, utána megszűnt, és a helyén egy nagy alkatrészgépgyárat akartak építeni a katonaság részére.

A Zsidó utcában laktunk, az asszony házában. A feleségem öccse is velünk lakott. Aztán megvettük ezt a lakótelepet, húsz évig tartott, míg teljesen kifizettük, 1971-ben költöztünk ebbe a lakásba. A Zsidó utcai lakás a feleségem öccsének maradt.

Párttag nem voltam soha. 60 éves koromban, 1980-ban mentem nyugdíjba. A feleségem nem dolgozott.

A sztálini idő alatt volt egy kis antiszemitizmus. 1952-ben, mikor a Sztálin még élt, itt is kezdték összeszedni a zsidókat. Azokkal kezdték, akik sokat tudtak a zsidó vallásról, vagy aki gazdag volt. Elvitték Sajovitsot, a téglagyáros fiát, a biciklis Kaluscht, aztán Meiselt, az orvost, meg Paskuszt, aki cionista vezető volt. Vagy négy-öt embert összeszedtek, az ungvári börtönbe vitték őket kihallgatásra. Már úgy volt, hogy viszik őket be Oroszba. Olyan lágert akartak csinálni, mint amit Hitler csinált. Aztán Sztálin meghalt, úgyhogy a szegényebbeket, a munkásokat már nem volt idejük összeszedni. Utána jött egy parancs, és mindenkit kiengedtek. De nekünk nem mertek semmit mesélni, annyira féltek, hogy megint bezárják őket.

A zsidó fiúk bevonultak sorkatonának, mert muszáj volt. A hadseregben semmilyen vallást nem lehetett tartani. A zsidók letöltötték a szolgálatot, és hazajöttek. A feleségem öccsének is muszáj volt bevonulni. 1927-es volt, úgyhogy 1947-ben vagy 1948-ban bevonult, és két évig volt orosz katona. Azok a fiatal fiúk, akik tudták, hogy miről van szó, a sorozáskor nem a saját nevükön jelentkeztek be, hanem a bátyjuk nevén, hogy átugorják a korhatárt. Az idősebbeket ugyanis már nem hívták be.

Itt ugyanazt csinálták a holtakkal, mint az élőkkel. Munkácson volt egy híres rabbi, a Spira rabbi, sokan kijártak a sírjához imádkozni [A Magyar Zsidó Lexikon adatai szerint Munkácson az idők folyamán négy olyan rabbi is működött, akinek Spira volt a vezetéknév: 1841-ben halt meg Spira Cevi Elimelech, számos értekezés és kommentár szerzője, akinek műveit a konzervatív és haszid zsidók körében mindenhol ismerik. Unokaöccse, Spira Salamon (1832–1893) 1882-ben foglalta el a munkácsi rabbiséket, és erőteljesen terjesztette a haszidizmust; Spira Salamon utódja a munkácsi hitközség élén 1893-tól fia, Spira Cevi Hirsch (?–1913) volt. „Rendkívüli tudása magába ölelte a talmudi és a kabbalisztikus tudományok minden ágát. Olyan szent hírében állt, hogy tömegesen zarándokoltak hozzá a hívek az egész országból. Konzervativizmusában a legintranszigenensebb volt, és a modern viseletűeket nem tűrte meg a környezetében.”; végül pedig Spira Lázár rabbi (Strzyzov, 1868 vagy 1872? – 1937) – lásd a róla szóló szócikket. – A szerk.]. Emlékszem, micsoda cirkuszosok voltak, amikor kivették a régi temetőből. 1960-ban kezdték felszámolni a zsidó temetőt. Először is rögtön ellopodosták a márványköveket, ezek a drága, fekete gránitkövek is mind eltűntek. Amerikából már 1958-ban kezdtek intézkedni, mert írtak nekik, hogy aki akarja, átvitetheti a halottját az új temetőbe. Voltak itt egy páran, akik direkt azzal foglalkoztak, hogy ami csontot találtak, azt beletették egy ládába, és eltemették egy gödörbe. A többi a mai napig ott fekszik a

földben. A nagyapáim is ott feküdtek. Most már nincs kihez menni. Egy napon jött a traktor, és mindent szétdúlt. Az a sok sírkő, jaj! Nagyon régi temető volt, rengetegen feküdtek ott. Amikor József bátyám 1963-ban meghalt, már volt egy kicsi új temető.

A kommunizmus alatt levelezni lehetett a külföldi rokonokkal. De a telefon akkor is nagyon drága volt, akárcsak ma. Nagyon alacsony a nyugdíj. A feleségem soha nem dolgozott, adnak neki is nyugdíjat. A kommunizmus alatt nem kapott nyugdíjat.

A testvéreimnek van felesége, vannak gyerekeik. A gyerekeik nevére nem emlékszem, pedig voltam nálunk. Néha beszélünk telefonon. A legidősebb testvérem, Jóska nem él. Idősebb volt nálam egy évvel, 1963-ban halt meg. Fülöp és Nándor Izraelben él, Ludvig pedig Amerikában. A testvérem családjáról nem tudok mesélni. Elmentek, külön élnek. Minden ember a saját családjának, magának él. Annyit tudok, hogy Ludvignak két gyereke van, Chaem és Lájbi.

A fiam Rigába nősült 1982-ben, a felesége rigai. Ott lakott sokáig. A lánya, Leana 1983-ban született. Ők úri zsidóságot tartanak! Hát tudják, mikor van ünnep. Mennek néha templomba, de nem olyan vallásosak, hogy verik a fejüket a falhoz. Most Berlinben élnek. Dávid mindig gyári munkás volt, sok helyen dolgozott, most is valami üzemben dolgozik Berlinben. Lakatos.

A két lányom, Éva és Dóra itt él, Munkácson. A kereskedelemben dolgoztak, már mind a kettő nyugdíjas.

Éva férjét Oles Szerejlának hívják, beszerzőként dolgozott. Két gyermekük van, a lánya Lida, a fia pedig Igor [Lida és Igor tehát az unokagenerációhoz tartozik]. Igor nős, van egy fia és egy lánya. Három évvel ezelőtt kivándoroltak Izraelbe. A foglalkozása burkoló, csempét rak. Lida is férjhez ment, itt él. Épp a napokban született egy fia [dédunoka].

Dóra férje lakatos volt. Van egy fiuk, Viktor, meg egy lányuk, Zsenya, ő a fiatalabb [Viktor és Zsenya unoka]. Viktor itt lakik, számítógépekkel dolgozik, a fia 13 éves [dédunoka]. Zsenya Izraelben él, könyvelő, neki is van egy fia [szintén dédunoka].

Éva és Dóra férje orosz zsidó. Orosz iskolába jártak, és nem tudnak semmit a zsidó dolgokról.

Voltam Amerikában és Izraelben. Először a feleségem volt kétszer Amerikában, másodszorra vele mentem én is, aztán voltunk egyszer együtt az öcsémnél, Izraelben. 1989-ben voltunk először. Ahogy elkezdődött, hogy lehetett már menni, mindjárt mentünk. Amerikában Ludvignál is voltunk pár napot, de a legtöbb időt a feleségem testvérénél töltöttük. A feleségem húgának, Fájginak a családja nagyon vallásos család. Az amerikai út után pár hónappal mentünk Izraelbe. A feleségem három vagy négy évvel ezelőtt még egyszer volt Izraelben az öccsénél, aki azóta meghalt.

Jók voltak ezek az utak, de a gyerekek nélkül nem akarnánk külföldre menni. Én láttam, mi van ott. Oda fiatal erő kell. Az menjen, aki bír dolgozni. Mi, öregek, már hova menjünk? Olyan öregek mentek, akiknek a gyerekei már húsz évvel korábban elmentek, és hívták őket. De mi kihez mentünk volna? A öcsém nyakára, vagy a feleségem testvérének a nyakára?

A szocializmus alatt jobban meg lehetett élni, mint a rendszerváltozástól idáig. Most kezd egy kicsit itt jobb lenni. Most kezdtek adni valamit. Eddig olyan kicsi volt a nyugdíj, hogy a lakás rezsijére épphogy elég volt. A rendszerváltás után sok minden változott. Eleinte nehéz volt, mert bezártak a

gyáarak. Itt sok hadiüzem volt, mindenki dolgozott, szépen keresett. Meg lehetett élni abból a keresetből. Most kezdenek valamivel több nyugdíjat adni, és aki dolgozik, az most egy kicsit többet keres.

A házban, ahol élünk, körülbelül száz lakó van. Azelőtt a lakók 70–75 százaléka zsidó volt, de mind elmentek. Velünk együtt összesen két zsidó család maradt a házban. Legtöbben a hetvenes években mentek el, a fiatalok. Falusiak jöttek a helyükbe, őket már nem ismerjük. A szomszédainkkal, a házban lakó emberekkel nem beszélünk. Nincs már itt zsidó. Munkácson sok zsidó volt, de 95 százaléuk elment [Néhány ezer, többnyire magyarul beszélő szovjet zsidó – főleg beregszászi, huszti, munkácsi, ungvári és nagyszőlősi lakosok – az 1970-es évek végén engedélyt kapott az Ukrán SZSZK Kárpátontúli területének elhagyására. – A szerk.]. Olyan zsidó családot, mint mi vagyunk, hogy én is és a feleségem is zsidó, már nem is találni. A többségnek keresztény felesége van. Az orosz zsidókat nem érdekli a dolog. A kóser étkezés egyedül a templomi zsidó konyháról lehetséges. Az idősebb embereknek visznek, aki akar! Kész, ennyi az egész!